

УДК 81'373.47 + 371.321.3

**ТЭОРЫЯ І ПРАКТЫКА ВЫВУЧЭННЯ
ЭМАЦЫЯНАЛЬНА-АЦЭНАЧНАЙ ЛЕКСІКІ
Ў АГУЛЬНААДУКАЦЫЙНЫХ УСТАНОВАХ**

Л. С. Прыхач

УА «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт

імя Максіма Танка»;

Мінск (Рэспубліка Беларусь)

Навук. кір. – Н. П. Лобань, к.ф.н., дацэнт

**THEORY AND PRACTICE OF STUDYING
EMOTIONALLY EVALUATIVE VOCABULARY
IN GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS**

L. S. Prihach

Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank;

Minsk (Republic of Belarus)

Scientific adviser – N. P. Loban, PhD in Linguistics, Associate professor

Эмацыянальна-ацэначная лексіка надае выразнасці маўленню, праз знаёмства з ёй можна асвятліць многія асаблівасці і адметнасці нацыянальнай мовы і культуры. У артыкуле вызначаецца месца слоў з эмацыянальна-ацэначным значэннем ў лексічнай сістэме беларускай мовы, падаецца іх класіфікацыя, на прыкладах твораў Якуба Коласа і Ніла Гілевіча акрэсліваюцца важнасць вывучэння названай лексікі і яе роля ў фарміраванні моўных кампетэнцый навучэнцаў агульнаадукацыйных устаноў, а таксама прапануюцца некаторыя прыёмы вывучэння эмацыянальна-ацэначнай лексікі на занятках па беларускай мове і літаратуры.

Emotional-evaluative vocabulary gives expressiveness to the speech, through the acquaintance with it it is possible to illuminate many features and specificity of the national language and culture. The article defines the place of words with emotional-evaluative meaning in the lexical system of the Belarusian language, gives their classification, uses the examples of Yakub Kolas' and Nil Gilevich's works to outline the importance of studying the mentioned vocabulary and its role in the formation of language competences of pupils of general education institutions, and offers some methods of studying emotional-evaluative vocabulary at the lessons on Belarusian language and literature.

Ключавыя словы: канатацыйная лексіка; эмацыянальна-ацэначнае слова; эмацыянальнасць; ацэначнасць; экспрэсіўнасць; канатацыя.

Keywords: connotative vocabulary; emotionally evaluative word; emotionality; evaluativeness; expressiveness; connotation.

Значэнне слова з'яўляецца складанай лінгвістычнай катэгорыяй, з дапамогай якой адлюстроўваюцца з'явы рэчаіснасці, навакольнае асяроддзе, а таксама ўнутраны свет чалавека. Абавязковай часткай лексічнага значэння слова з'яўляецца дэнатацыйны кампанент, пад якім разумеецца прадметна-лагічны

змест (аб'ектыўна-паняцыйны). Асноўнае значэнне вызначаецца існаваннем рэальнай з'явы рэчаіснасці і аб'ектыўна адлюстроўвае прадметы. Але часам нароўні з дэнатацыйным кампанентам у слове можа прысутнічаць і канатацыйны. Паводле слоўніка лінгвістычных тэрмінаў *канатацыя* (лац. *connotation*, ад *con* – разам, *noto* – адзначаю, абазначаю) – дадатковыя семантычныя і стылістычныя адценні, якія накладваюцца на асноўнае значэнне і надаюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выказванню [6, с. 68]. Канатацыя з'яўляецца даволі суб'ектыўным успрыманням чалавекам аб'ектыўнай рэчаіснасці, якая дапаўняе дэнатацыйны кампанент слова [7]. Эмацыянальна-экспрэсіўна-ацэнная (канатацыйная) лексіка не толькі называе нейкую з'яву, але і вобразна характарызуе, апісвае яе. Такім чынам, каб аднесці слова да канатацыйнай лексікі, неабходна прасачыць яго дваістасць, спалучэнне дэнатацыйнага і канатацыйнага кампанентаў [4]. Слоўнікавы склад любой мовы – перакрываванне лексікі з намінатыўнай (у слове пераважае дэнататыўны кампанент) і прагматычнай (у слове спалучаецца канатацыйны і дэнатацыйны кампаненты) функцыямі.

Пры класіфікацыі канатацыйнай лексікі вылучаюцца два тыпы канатацыі: узуальная – пастаянны агульнавядомы элемент слова, і аказіянальная, якая можа рэалізоўвацца толькі ў пэўным кантэксце [3, с. 38].

У семантычнай структуры канатацыйнай лексікі вылучаюць асобныя мікракампаненты: экспрэсіўны, эмацыянальны, ацэнны, вобразны [5, с. 259–260]. Асноўным мікракампанентам лічыцца эмацыянальнасць (эматыўнасць) – суб'ектыўная ацэнка з'яў рэчаіснасці, якая поўнасцю залежыць ад чалавека, яго светапогляда і пачуццяў. Некаторыя навукоўцы называюць эмацыянальны кампанент стрыжнем канатацыі [1]. Эматыўнасць заўсёды звязана з экспрэсіўнасцю, якая перадае выразнасць, дадае пэўныя якасныя характарыстыкі, павялічвае сэнсавы змест і ўздзеянне слова, паказвае інтэнсіўнасць эмоцый. Праяўленне пачуццяў часцей за ўсё суправаджаецца станоўчай, нейтральнай ці адмоўнай ацэнкай, якую моўца надае прадмету (з'яве). Вобразнасць паказвае пэўнае ўяўленне аб рэчаіснасці, вызначае якасна-колькасную характарыстыку. Немагчыма дакладна размеркаваць канатацыйную лексіку па гэтых катэгорыях, амаль заўсёды ў слове прысутнічае цеснае спалучэнне ўсіх мікракампанентаў [3].

Словы з кампанентам ацэнкі – надзвычай важная частка лексічнай сістэмы мовы, якая адлюстроўвае асаблівасць нацыянальнага менталітэту. Ацэнная лексіка ў большасці антрапацэнтрычная, г.з. у першую чаргу апісваецца чалавек і яго якасці, віды дзейнасці, сацыяльныя аспекты жыццядзейнасці,

узаемаадносіны і светапогляд. Чым больш эмоцый выклікае ў носьбітаў мовы пэўная з’ява, тым падрабязней яна характарызуецца ацэначнымі сродкамі мовы.

Асабліва яскрава выкарыстоўваецца лексіка з эмацыянальна-ацэначным значэннем у мастацкіх тэкстах [2]. З яе дапамогай узмацняецца эмацыянальная выразнасць, ствараюцца больш падрабязныя і адметныя псіхалагічныя партрэты герояў, удакладняецца сістэма вобразных сродкаў, адлюстроўваецца свет твора і выражаецца светаўспрыманне аўтара. У гэтым плане творы Якуба Коласа і Ніла Гілевіча з’яўляюцца шматграннымі і вобразнымі, з глыбокімі персанажамі і моцным эмацыянальным уплывам на чытача, што часта дасягаецца ўмелым выкарыстаннем канатацыйных сродкаў. У прааналізаваных мастацкіх творах можна знайсці шмат лексікі з устойлівай канатацыяй, якую можна падзяліць на некалькі тэматычных груп.

Да першай групы адносяцца назоўнікі, якія перадаюць найменні чалавека і частак яго цела (*няўклюд, блазнота, дзівак, бядак, небарака*). Другая група – прыметнікі, якія характарызуюць фізічны стан (*шчупленькі, спрытны*), маральныя, унутраныя якасці (*шальмаваны, дзівікаваты, шалёны, дзіўны*), знешні выгляд (*пахілы*) чалавека. Наступная група – дзеясловы, якія апісваюць рух і перамяшчэнне ў прасторы (*клыгаць, блукаць, рушыць*), працэсы маўлення (*гаманіць, скавытаць, галасіць, рагатаць, гундосіць*), фізіялагічныя дзеянні (*утаропіцца, штурхаць, таптацца, зябнуць, сілкавацца*), інтэлектуальную і працоўную дзейнасць (*уцяміць, ачомацца, схамянуцца*) [2].

У паэме «Сымон-музыка» Якуб Колас вобразна і па-майстарску выкарыстоўвае эмацыянальна-ацэначную лексіку, каб паказаць незвычайнасць свайго героя ў вачах яго сям’і. Творчая і тонкая натура Сымона не ўпісваецца ў звычайны свет і таму вяскоўцы даюць яму выразную характарыстыку з дапамогай слоў *няўклюд, дурбала, выгнаннік, бядача, блазнота, вырадак* і г.д. Пры апісанні краявідаў аўтар выкарыстоўвае мноства слоў у памяншальна-ласкальнай форме дзеля стварэння пяшчотнага ўспрымання прыроды хлапчуком, таму што ўсё здаецца яму незвычайным, дужа прыгожым: *травінка, хмурынкі, жучкі, ветрык* і г.д. Ствараюцца выразныя вобразы і астатніх герояў паэмы. Напрыклад, жабрак прадстае *лахманым бедаком* са сквапным і ілжывым характарам (*шалыга, шалахта*), які наўмысна прыкідваецца хворым і няшчасным, каб толькі грошай далі: *Крэхча хітры старычына, стогне, войкае нарокам, як бы й праўда, што баліць*.

Ніл Гілевіч у сваім творы «Родныя дзеці» таксама таленавіта і трапна ўжывае эмацыянальна-ацэначную лексіку, стварае яскравыя вобразы герояў, напрыклад: Вінька Шкут прадстае *дзівікаватым* маладым чалавекам, са сваім асэнсаваннем грамадскіх падзей; Антось з’яўляецца *заядлым* ахвотнікам да

спрэчак, які смела выказваецца аб становішчы навукі, выкрывая *дармаедаў* і *заткалаў*; Гілена апісваецца як *пустальга*, *краля* і *прасцячка*, што стварае вобраз глупаватай і легкадумнай дзяўчыны; уводзячы ў маўленне Юзіка словы *абдзіртус*, *здыхля*, *жабрак* у дачыненні да Сцяпана Вячоркі, аўтар паказвае зайздросны і пакасны характар Бэнся. Таксама ў рамане выкарыстоўваецца шмат эмацыянальна-ацэначнай лексікі з мэтай перадаць пачуцці і перажыванні герояў, іх стаўленне да сітуацыі і эмацыянальны стан: *бэсціцца*, *галасіць*, *хліпаць*, *гарачыцца*, *трымцець*, *ачомацца*, *абміраць*, *трызніць* і г.д.

Такім чынам, мы бачым, што эмацыянальна-ацэначная лексіка шырока ўжываецца ў мастацкіх творах і выконвае важную ролю ў стварэнні яркіх і адметных літаратурных герояў. Ацэначная лексіка дадае эмацыянальнасці і выразнасці вобразам і апісанням. Пісьменнікі выкарыстоўваюць яе, каб больш поўна і дакладна раскрыць свет і сістэму персанажаў свайго твора. Гэта значыць, што аналіз эмацыянальна-ацэначнай лексікі на занятках па беларускай мове і літаратуры з'яўляецца неабходным. Яе вывучэнне спрыяе развіццю моўных і чытацкіх кампетэнцый навучэнцаў. Валодаючы рознымі значэннямі слоў, ведаючы іх семантыку, яны могуць больш дакладна перадаваць свае думкі і эмоцыі, выкарыстоўваць лексічныя адзінкі ў правільным кантэксце.

Разуменне канатацыі (дадатковых значэнняў) у вузкім і шырокім сэнсе неабходна і пры чытанні літаратурных твораў, таму што пісьменнікі шырока выкарыстоўваюць розныя моўныя сродкі, ствараюць схаваныя сімвалы і значэнні. Разбор літаратурных тэкстаў і аналіз вобразаў герояў становяцца больш глыбокімі і асэнсаванымі, дзякуючы ўменню інтэрпрэтаваць канатацыі слоў.

Акрамя гэтага вывучэнне эмацыянальна-ацэначнай лексікі на занятках па мове і літаратуры дапамагае паглыбіцца ў культурны код народа. Словы з кампанентамі ацэнкі адлюстроўваюць асаблівасці нацыяльнага менталітэту, традыцыі і звычаі народа. Эмацыянальна-ацэначная лексіка з'яўляецца адметнай рысай у кожнай культуры і нясе ў сабе асаблівасці сацыяльнага бытавання народа і яго светапогляду.

Уводзіць вывучэнне эмацыянальна-ацэначнай лексікі на занятках у школе можна шляхам выкарыстання розных метадычных прыёмаў і дыдактычных гульняў. Дзеля актывізацыі творчых здольнасцей навучэнцаў можна прапанаваць маляванне і фізічную імітацыю. Дадзеныя гульні больш падыходзяць для вучняў пачатковай і сярэдняй школы. Пісьменнікі часта выкарыстоўваюць названую лексіку пры апісанні пэўнага дзеяння (*красціся*, *клыгаць*, *збнуць* і інш.), а таксама вобразаў літаратурных герояў (*абібок*, *небарак*, *пахілы* і інш.). Дзеля лепшага запамінання і разумення адцення значэння лексічнай адзінкі вучням прапаноўваецца паказаць гэтыя словы. Напрыклад, на слова *красціся* дзеці замаўкаюць, крыху згібаюцца і ціхенька

ідуць, на слова *збнуць* – абдымаюць сябе за плечы. Часткай творчага задання можа быць маляванне партрэта персанажа, абапіраючыся на яго ацэначную характарыстыку.

Карысным заданнем будзе напісанне сваёй гісторыі. Выбар тэмы залежыць ад таго, які пласт эмацыянальна-ацэначнай лексікі падаецца для вывучэння. Напрыклад, пры аналізе слоў-апісанняў чалавека і яго якасцей, можна напісаць невялічкае апавяданне на тэмы «Мой сябар», «З кім бы я ніколі не пасябраваў?» і пад. Эмацыянальна-ацэначная лексіка з’яўляецца выразным моўным сродкам, з дапамогай якога можна апісаць асобу з розных бакоў, яе інтэлектуальныя і працоўныя здольнасці, знешні выгляд, станоўчыя і адмоўныя маральныя якасці. Багацце падобнай лексікі спрыяе актыўнай працы ўяўлення навучэнцаў і задзейнічае іх творчыя здольнасці.

Існуе шмат магчымасцей для вывучэння такога феномена, як канатацыя (эмацыянальнасці, ацэначнасці, экспрэсіўнасці, вобразнасці), на занятках па беларускай мове і літаратуры, але, на нашу думку, на дадзены момант лексіка з эмацыянальна-ацэначным значэннем далёка няпоўна прадстаўлена ў тлумачальных слоўніках, часам без неабходнага кантэксту, стылістычнага маркера. Дзеля зручнасці прадстаўлення і засваення такой лексікі наспела патрэба ў стварэнні слоўніка, у якім бы дастаткова поўна адлюстроўваліся лексічныя адзінкі, што выражаюць разнастайную эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку прадметаў і з’яў рэчаіснасці.

Бібліяграфічны спіс

1. Доўгаль, А. В. Функцыянальна-семантычная катэгорыя эматыўнасці ў сучаснай беларускай мове : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / А. В. Доўгаль. – Мінск, 2006. – 19 с.
2. Лобань, Н. П. Лексіка з канатацыйным значэннем у мастацкім кантэксте: Тэматычныя і лексіка-семантычныя групы слоў / Н. П. Лобань // Роднае слова. – № 3. – 2009. – № 3. – С. 36–38.
3. Лобань, Н. П. У пошуках жар-птушкі: феномен канатацыі / Н. П. Лобань. // Роднае слова. – 2011. – № 11. – С. 36–39.
4. Матвеева, Т. В. Лексическая экспрессивность в языке : учебн. пособие по спецкурсу / Т. В. Матвеева. – Свердловск, 1986. – 92 с.
5. Стариченок, В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 811 с.
6. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко [і інш.]. – Мінск : Вышэйшая школа, 1990. – 220 с.
7. Телия, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.